

Андрій Красножон*

Археологічні розкопки Хаджибейського замку на Приморському бульварі

У 2020, 2021 та 2025 рр. університетом Ушинського спільно з ІА НАНУ проведено археологічні дослідження в північній та центральній частині Приморського бульвару в Одесі [3, с. 192-295]. Вздовж алей бульвару та на північній частині напівкруглої площі біля пам'ятника Рішельє закладено загалом десять шурфів та шість розкопів загальною площею 135 м². З архівних планів відомо, що досліджувана територія наприкінці XVIII – на початку XIX ст. була зайнята російською землею фортецею бастионного типу та кам'яним замком османського Хаджибею, питання локалізації якого залишалося не вирішеним до 2025 р. [4, с. 267-277].

Територія, на якій були розбиті шурфи та розкопи, раніше ніколи не досліджувалася. Загалом стратиграфія ускладнюється, а культурний шар стає більш насиченим та потужнішим із наближенням до напівкруглої площі бульвару, де спостерігається суттєве природне підвищення рельєфу місцевості. В північній частині бульвару навпроти будинків № 5-6 зафіксовано штучний насип з пологим підйомом від степу до краю плато з максимальною висотою 1,5 м від давньої денної поверхні.

Скоріше за все, це залишки створеної тут у 1793 р. російської земляної фортеці, яка являла собою систему земляних валів для артилерійського контролю над гаванню. У першій чверті XIX ст. ці укріплення були знівельовані, а найвища частина валу, скоріше за все, зруйнована при будівництві бульвару.

* Ректор Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського.

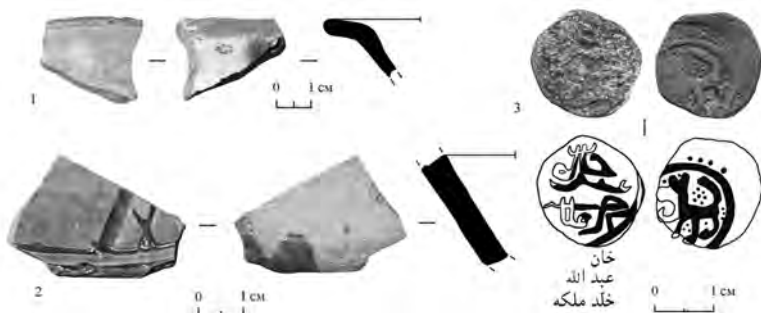

Рисунок 1

В заповненні цього валу знайдено ординський мідний пул 1367-1370 рр. з написом на аверсі: «Хан Абдаллах, хай триватиме його правління» (рис. 1.3). На реверсі зображений хижак сімейства котячих (голова звернена вліво). Вага після чистки – 2,54 г. Цій знахідці синхронні ще кілька фрагментів кераміки ординського часу, які зустрічаються як в насипу валу, так і в шарі стародавнього степового похованого чорнозему, а саме: фрагменти чаш, прикрашених плямами пурпурно-коричневої фарби («бризки марганцю») під прозорою жовтою глазур'ю (рис. 1.1), що належать до візантійського імпорту першої чверті XIV ст. [1, с. 20-21; 5, с. 468-469], або фрагменти чаші з орнаментом сграфіто, виконаним одинарними різцями різної ширини, під монохромною зеленою глазур'ю, що має походження з Південно-східного Криму (друга – третя чверть XIV ст.) [6] (рис. 1.2) тощо. Знахідки кераміки XIV ст. на бульварі вже відомі з розкопок біля Воронцовського палацу 1997 р. [2, с. 468]. Всі вони свідчать про існування на північній частині плато сучасного бульвару в 1310-х – 1370-х рр. незначного населеного пункту. Можливо, Джинестри, відзначеної в синхронний період в італійських картографічних джерелах на березі сучасної Одеської затоки, чи караван-сараю на відгалуженні так званого Татарського шляху XIV ст., який реконструюється за монетними знахідками від Азака до Львова, з Нижнього Подніпров'я до Білгорода та далі на Шахр-аль-Джадід.

Трьома розкопами, закладеними у 2021 р. навпроти будинку № 8 на північній частині напівкруглої площі, виявлено ознаки певної будівельної діяльності та сліди нівелювання місцевості від рівня давньої денної поверхні. Після ліквідації військового містечка в межах Малого жете схилю плато в центральній частині сучасного бульвару були перетворені на міське сміттєзвалище, яке існувало до початку будівництва самого бульвару. Судячи з дат масового матеріалу, засипка відбувалася між 1815 р. та початком 1820-х рр. (період керування Одесою А. Ланжерона). Ознаки цієї підсипки чітко простежуються у всіх трьох розкопах цього року та деяких шурфах. Треба відзначити повну відсутність жодних фрагментів кераміки, яку б можна було впевнено датувати XV ст., та яка б репрезентувала Кочубійов, або артефактів іншого типу. Для Нового часу найбільш ранньою підтвердженою знахідкою поки що залишається монета номіналом дві копійки 1759 р. імператриці Єлизавети Петрівни, проте дата чекану не дає підстав датувати сам шар, з якого вона походить. Найбільш пізньою підтвердженою є дата 1814 р. з клейма скляної винної пляшки.

Відсутність культурних шарів турецького часу на плато бульвару може пояснюватися тим, що ця територія використовувалася лише з військовою метою (вогневий та візуальний контроль над гаванню). Еспланада навкруги замку залишалася незабудованою. За даними архівних планів, осередок життя турецького Хаджибею припадав на південну частину бульвару та схилю сучасної Карантинної балки через наявність там близького доступу до джерельної води та виходу до гавані.

Натомість до османського часу все ж таки можна попередньо віднести залишки рову, зафіксованого у двох розкопах та двох шурфах 2021 р. з кутовим поворотом, близьким до 90° (рис. 2). За всіма ознаками його котлован не був добудований. На матеріковому плоскому дні цього рову зафіксований тонкий алювіальний шар (пил із піском), що вказує на те, що якийсь час він стояв відкритим, а з котловану не було природного стоку на береговий схил. Його ширина була не менше ніж 6 м. Напевно це рів бастіонної фортеці Хаджибея, яка відображена на плані І. Іслєнєва 1766 р. Саме про ці укріплення писав в 1784 р. Лафїтт-Клаве

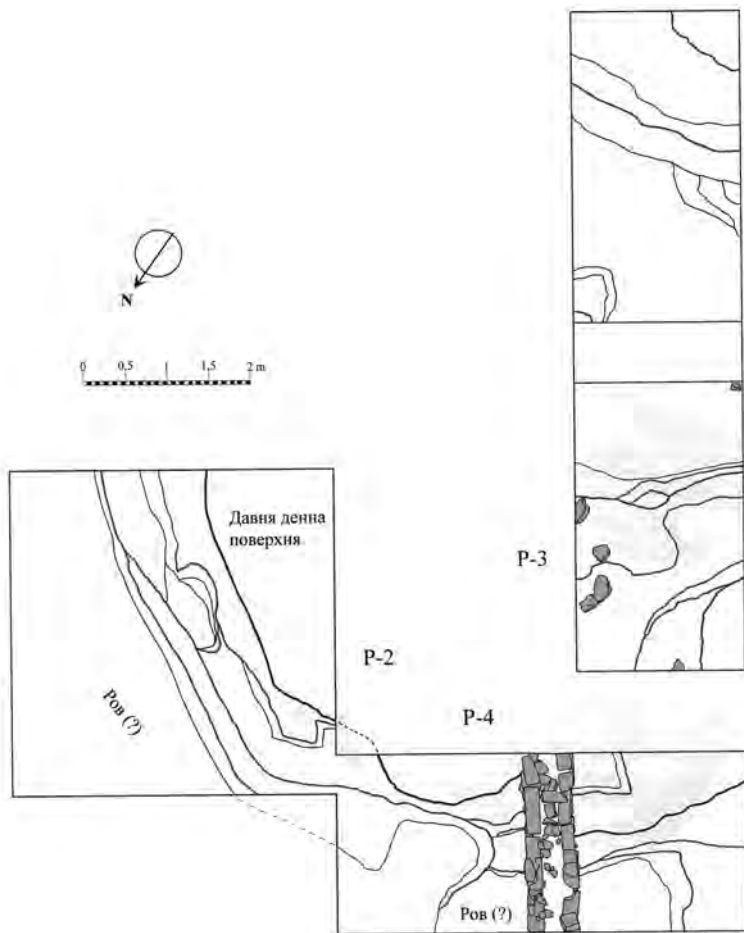

Рисунок 2

як про такі, що були розпочаті та не завершені через брак ресурсів [4, с. 176]. Рів сягнув глибини лише 2,5 м від давньої денної поверхні. Певний час він стояв відкритим, а потім майже одночасно

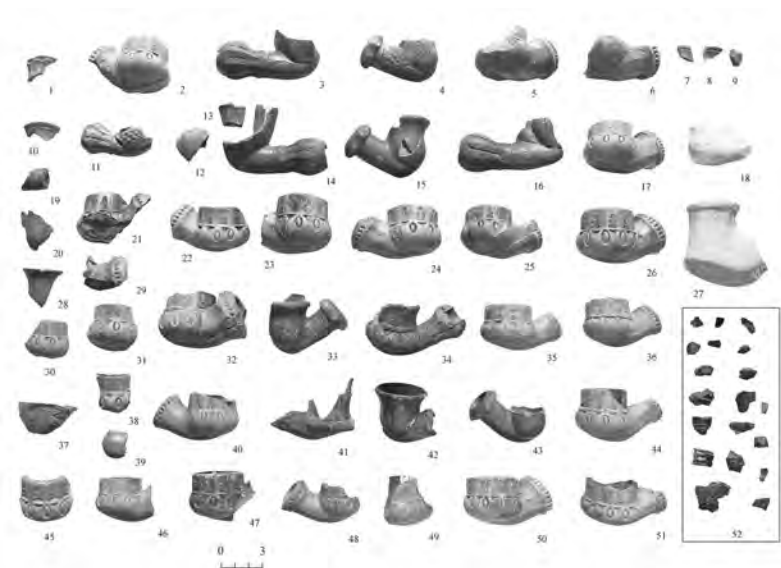

Рисунок 3

на початку XIX ст. був засипаний міським побутовим та будівельним сміттям (причому з двох сторін – тобто бортів, що відображається в стратиграфії). В його придонному алювіальному шарі знайдено російську монету 1772 р. та османські люльки типу тахта-чубук, що вказує на появу споруди не пізніше цієї дати.

Саме з діяльністю гарнізону однієї з фортець або самого замку мають бути пов'язані знайдені в розкопах п'ять кремнієвих вкладок для вогневих замків рушниць (або зі штурмовими діями загону Дерібаса в ніч на 14 вересня 1789 р.). Шар, з якого вони походять (разом з монетою 1759 р.), не пов'язаний з нівелюванням площі бульвару, а є стороннім відвалом, яким засипано якийсь невеликий природний яр, що перетинав терени сучасної площі під невеликим кутом до лінії бульвару.

Особливу увагу привертають численні (близько шістдесяти одиниць) знахідки різних типів керамічних люльок османського виробництва (та з мінералу сепіоліту) з різноманітним ангобом

та без нього або з позолотою (рис. 3). За типологічними ознаками ці екземпляри належать до останньої чверті XVIII – межі XIX ст. Вони походять зі сміттєвих шарів ранньої Одеси, якими завалено згаданий рів. Скоріше за все, це імпорт з певних турецьких мануфактур на Балканах (можливо, Болгарії).

До кінця XVIII ст. належать також донця двох знайдених гранчакових стаканів з товстого синього скла. Кераміка з поливою та ангобом в переважній більшості відноситься до декількох невідомих українських керамічних центрів (Поділля?) та не може бути впевнено віднесена саме до періоду функціонування османського Хаджибею (за окремими виключеннями).

Роботами 2020 та 2021 рр. виключено варіант розташування кам'яного замку Хаджибея в північній частині бульвару. Вже тоді було зрозуміло, що замок розташовувався десь поблизу від місць проведених розкопок – напевно в південній частині напівкруглої площі на південь від пам'ятника Дюку (навпроти будинку № 8).

Для перевірки цієї версії та даних георадарних досліджень 2021 та 2025 рр. було закладено два розкопи та два шурфи поруч із пам'ятником Дюку та фунікулером. Хаджибейський замок було знайдено саме тут, як і передбачалося раніше (рис. 4). Виключно археологія допомогла вирішити цю давню наукову проблему, адже відсутність достовірних даних картографії та письмових

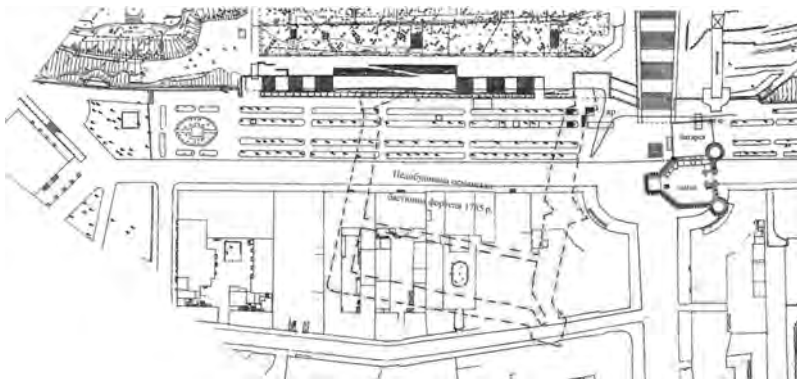

Рисунок 4

джерел, а також слідів цієї оборонної споруди, яку підірвали російські війська невдовзі після штурму 1789 р., а згодом розібрали на будматеріали, унеможливлювали певно локалізувати цю історичну споруду. З планів відомо, що замок стояв на самому краю

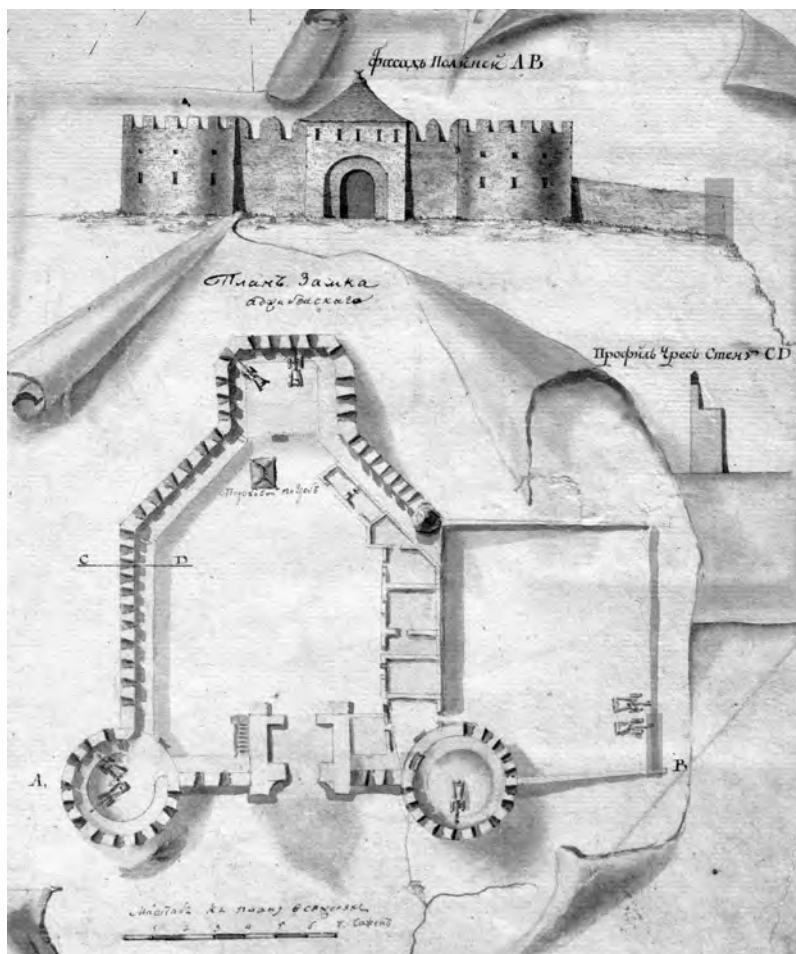

Рисунок 5

Рисунок 6

берегового плато (рис. 5), а характер зсувних процесів у районі Приморського бульвару не був зрозумілим. Замок розташовувався між напівкруглим будинком № 8, фунікулером, Дюком та алеями південної частини бульвару, займаючи квадрат приблизно 40×40 м.

В розкопах та шурфах знайдено фронтальну стіну артилерійської берегової батареї, що була добудована до замку з берега, а також сліди демонтажу куртин в районі розбивки розкопів (рис. 6, 9). Вдалося зафіксувати кутовий перетин цієї стіни з бічною, що прикривала батарею з південного сходу (рис. 8). Споруда присутня на різних планах і зображеннях замку кінця XVIII ст. Її відрізняє притаманні лише їй конструктивні особливості та специфіка розміщення біля самого урвища (рис. 5). Атрибуції сприяють супутні знахідки кераміки та бронзових виробів османського походження. Батарея являла собою відкритий майданчик,

Рисунок 7

Рисунок 8

Рисунок 9

огорожений стіною висотою до 1,5 м та 90 см завтовшки. Вона утримувала по фронту невисокий земляний насип, на якому розміщувалися гармати, направлені до моря.

Залишки цього артилерійського насипу з внутрішнього боку і край берегового обриву на період кінця XVIII ст. добре видно в стратиграфії розкопів. Стіна батареї стояла буквально за два метри від берегового кліфу – задля збільшення ефективності вогневого контролю над гаванню.

Сліди демонтажу стін та руйнувань зафіксовані у всіх розкопках цього сезону. Особливо показовий в цьому сенсі кутовий стик мурування двох стін батареї, розібраний вщент, до фундаментів. Від південної бічної стіни залишилася лише закладна траншея під фундамент із залишками буту та фрагментами османської кераміки (рис. 8). Можна лише уявити, які ушкодження нанесені іншим ділянкам замку в районі капітальних її споруд (вежі, куртини, внутрішні будівлі). Про масштаби руйнувань замку свідчать

знахідки з розкопу під Дюком, де виявлено купу каміння та блоків, витягнутих зі стін замку, серед яких були й масивні капітелі пілонів османського типу (рис. 7).

Своєю основою стіна замкової батареї введена в античний шар V ст. до н. е. Це вперше, коли вдалося простежити культурні нашарування давньогрецького поселення Гавань Істріан у межах його північного кордону, що визначав невеликий стародавній яр, який вдалося зафіксувати в одному з розкопів 2021 року в північній частині напівциркульної площі. Цей природний бар'єр формував також захист із північно-західного, напільного боку й для Хаджибейського замку, зумовивши вибір місця його розташування. До того ж саме тут є найвища частина плато Приморського бульвару (+32 м над рівнем моря), яка дає свої переваги фортифікаційному об'єкту в контролі над гаванню та підступом до гирла відразу двох балок, що обмежують плато (Військова та Карантинна), в одній з яких розташовувався порт турецького Хаджибея.

Цей яр відзначено на одному з планів Деволана та на схемі 1766 р. «Города Гаджибея» російського розвідника Іслєньєва. Саме цей план демонструє, що до лівого берега цього яру приликав прибережний квадратний бастион недобудованої турками згаданої земляної фортеці. Отже, тепер можна точно прив'язати до місцевості й турецьку бастионну фортецю з плану Іслєньєва, визначивши її приблизні розміри.

Сама батарея збудована турками пізніше замку, який за своїми конструктивними та планувальними особливостями є взірцем архаїчної середньовічної фортифікації явно доартилерійської епохи. Поява батареї відбулася не раніше, ніж у розпорядженні місцевого гарнізону з'явилися далекобійні для свого часу гармати, здатні хоч якось дістати своїм вогнем до гавані (десь у середині XVIII ст., судячи з супутніх археологічних знахідок). Можливо, створення цієї батареї стало альтернативою недобудованій фортеці з плану Іслєньєва, яка будувалася з такою ж метою. Час заснування самого замку ще доведеться з'ясувати. Локалізувавши його та прив'язавши плани до місцевості, позначити зону пошуку його основних капітальних будівель тепер вже не так складно. Якусь інтригу в цих пошуках задає кераміка та нумізматики XIV ст., знахідки якої тепер вже є нормою в розкопках на Приморському

бульварі. Так, один з фрагментів імпортої візантійської чаші цього періоду знайдено в одному стратиграфічному контексті зі згаданими капітелями пілонів, хоч і в перевідкладеному стані. Трьома роками археологічних розкопок на Приморському бульварі в Одесі доведено, що сучасне місто знаходиться в насиченому та стародавньому історичному контексті, що зумовлено вкрай вигідними для морської торгівлі географічними умовами.

Список використаних джерел

1. Бочаров С.Г., Масловский А.Н. Поливная керамика с росписью марганцем (Византия и Золотая Орда). Материалы первого Маджарского археологического форума. Серия «Археология евразийских степей». – 2016. Вып. № 23, с. 20-42.
2. Добролюбский А.О., Красножон А.В. Турецкий поселок и замок Хаджибей на месте Одессы. – Stratum plus, 2000, № 5, с. 459-476.
3. Іванова С.В., Красножон А.В. Дослідження на Приморському бульварі в Одесі. Археологічні дослідження в Україні 2020. – 2022, с. 192-195.
4. Красножон А.В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я. – Одеса: Чорномор'я, 2018. – 312 с.
5. Тесленко И.Б. Поливная керамика византийского круга эпохи Палеологов из раскопок крепости в Алуште. МАИЭТ. Т. XXIII. – 2018, с. 467-506.
6. Тесленко И.Б. Комплекс керамики из раскопок усадьбы золотоордынского периода на территории средневекового городища в Алуште (Крым). Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X-XVIII века. Серия: «Археологические источники Восточной Европы». № 2. – 2017, с. 387-407.

